

בליסת שקמים באזור עין גדי הערה בעקבות ממצא ארכאולוגי*

מבוא - תפוצה ושימושים

עץ השקמה (*Ficus Sycomorus* - פיקוס השקמה) הוא עץ ממשפחת התותיים הבולט בתפוצתו בעיקר באזור שפלת החוף, אך הוא ידוע גם מאזורים אחרים כמו הגליל התחתון. כך מעידים מקורות מן העבר ועקבות נותרו לכך גם היום.¹ מקורו של עץ השקמה הוא באפריקה ומשם הובא למצרים ולארץ ישראל.² עץ השקמה חובב חום ומים, ולכן אזור תפוצתו בארץ כולל אתרים בבקעת הירדן ובאזור יריחו, שיש בהם מים מתוקים.³

עץ השקמה שימש בעת העתיקה בעיקר לבנייה (קירוי גגות) בגלל קורותיו החסונות. ידיעות ארכאולוגיות ממצרים ומארץ ישראל מלמדות כי שימש גם לבניית ארונות קבורה.⁴ י' פליקס מציין שהשימוש דווקא בעץ השקמה לתעשיית ארונות קבורה התפתח בעקבות עמידותו נגד ריקבון.⁵

* אני מודה לידידי ד"ר זהר עמר שעבר על הרשימה, העיר הערות מחכימות והפנה אותי למקורות מידע שלא הכרתי.

1. י' גליל, 'השקמה בתרבות ישראל', **טבע וארץ** ח/ט, תשכ"ו, עמ' 306-318, ח/י-יא, תשכ"ו, עמ' 335-338 (להלן: גליל תשכ"ו); י' גליל, 'שקמה (פיקוס השקמה)', בתוך: ד' הלר ומ' לבנה (עורכים), **החי והצומח של ארץ ישראל, אנציקלופדיה שימושית מאוירת** 10, תל אביב 1982, עמ' 33-34; י' רוזנסון, 'שישה עצים במקורות - רמזים לגבי תפוצה וסביבות גידול', בתוך: א' שמידע וי' רוזנסון (עורכים), **צומח ארץ ישראל בעבר ובמקורות, רתם 22 / חלמי"ש 5**, תשמ"ד, עמ' 67-89 (ועיין במיוחד שם, עמ' 74-78).
2. גליל תשכ"ו, עמ' 307-308; מ' זהרי, 'שקמים', **אנציקלופדיה מקראית** ח, ירושלים 1982, טורים 257-258 (להלן: זהרי 1982).
3. גליל תשכ"ו, עמ' 312.
4. גליל תשכ"ו, עמ' 311.
5. י' פליקס, **עולם הצומח המקראי**, רמת גן-גבעתיים 1976, עמ' 54; י' פליקס, **עצי פרי למיניהם, צמחי התנ"ך וחז"ל**, ירושלים תשנ"ד, עמ' 165 (להלן: פליקס תשנ"ד); זהרי 1982.

תפוצת השקמה במדבר המזרחי של ארץ ישראל

במאמר קצר זה נרצה ללמוד על תפוצת עץ השקמה באזור המזרחי של ארץ ישראל לאור המקורות והממצא הארכאולוגי. הללו מעידים על תפוצת העץ באזור יריחו⁶ ועין גדי - שני אזורים שבהם התקיים יישוב בתקופת המקרא, בימי הבית השני, המשנה והתלמוד.

מספר האזכורים העוסקים ביריחו רב יותר. במשנה ובתלמוד למדנו על אנשי יריחו שהיו מתירין גמזיות של הקדש:

ששה דברים עשו אנשי יריחו שלשה ברצון חכמים ושלשה שלא ברצון חכמים... ואלו שלא ברצון חכמים: גודשין לפני העומר, ומתירין גמזיות של הקדש, של חרוב ושל שקמה... (מנחות עא ע"א).⁷

מבלי להיכנס לדיון בסיבת ההסכמה או אי ההסכמה של חכמים עם מעשיהם של אנשי יריחו, עולה מהמקור שחכמים התירו לאכול את פרי השקמה הנקרא גמזיות למרות שהוקדשו.⁸

בספרי האוונגליון מוזכר עץ השקמה עליו טיפס מוכס בשם זכי, כדי להטיב לראות את ישו שעבר ביריחו (לוקס יט, 1-6). הנוסע מבורדו מזכיר אף הוא את עץ השקמה ביריחו בשנת 933.⁹ במסע אנטונינוס שנערך במחצית המאה השישית אנו שומעים שהעץ הזה יבש.¹⁰ גם מימי הביניים ישנן עדויות על גידול שקמה בבקעת הירדן.¹¹

עדויות נוספות עולות מספרות הנוסעים המאוחרת. הנוסע האנגלי ה"ב טריסטראם, שביקר בארץ במאה התשע עשרה, מציין מספר עצי שקמה באזור יריחו ונחל קלט.¹² אשר לממצא הארכאולוגי - ארונות קבורה עשויים עץ שקמה נמצאו

6. גליל תשכ"ו, עמ' 312, 314.
7. ראה גם תוספתא פסחים פ"ג הט"ו, מהד' ליברמן עמ' 156.
8. דיון לגבי המשמעות של איסור ההקדש של החכמים ראה: פליקס תשנ"ד, עמ' 162-164.
9. א' לימור, **מסעות ארץ הקודש**, ירושלים תשנ"ח, עמ' 34, סעיף 11.
10. שם, עמ' 227, סעיף 14. באותו ספר מסעות נזכר עץ השקמה גם בנספח למסע אגריה לארץ, שם, עמ' 123.
11. מקורות על גידול שקמים בבקעת הירדן אסף ז' עמר, **גידולי ארץ ישראל בימי הביניים תיאור ותמורות**, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן תשנ"ו, עמ' 301.
12. ה"ב טריסטראם, **מסע בארץ ישראל, יומן 1863-1864** (תרגם ח' בן-עמרם), ירושלים 1981, עמ' 165, 380.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

במערות מתקופת הבית השני במדבר המזרחי של ארץ ישראל, ומעידים כנראה אף הם על היות עץ השקמה עץ מקומי.¹³ מחקר שרידי העץ במצדה מראה שגם במקום זה העץ היה נפוץ.¹⁴

לעומת יריחו, אין מקורות המדברים על גידול שקמים בעין גדי. אולם, בחפירות ארכאולוגיות שנערכו לאחרונה במקום נחשפו מספר קברים מימי הבית השני ובהם האוסף הגדול ביותר של ארונות קבורה עשויים עץ שנתגלה עד כה בארץ. בסך הכול נמצאו במקום עשרים ואחד ארונות קבורה.¹⁵ בבדיקת החומר שממנו נעשו הארונות התברר שחלק גדול מהארונות, או לפחות חלקים מהם, נעשו מעץ שקמה.¹⁶ לדעתי, ריכוז כה גדול של ארונות עשויים מעץ שקמה אינו מותיר ספק כי עץ זה, שגידולו באזור הגיוני מנקודת ראות גאובוטנית, אכן גדל כאן. הדברים עולים בקנה אחד עם תפוצתו של העץ באזור יריחו הדומה לו בתנאיו.

הקשר האפשרי למצרים

אפשר שבניית ארונות קבורה דווקא משקמה אינה מקרית, ואולי הקשר בין העץ לארון 'עובר' דרך מצרים. מסתבר שבמצרים הקבורה בארונות עץ שקמה הייתה נפוצה.¹⁷ לא זו בלבד, הקשר של המצרים עם עץ השקמה בנושא הנידון בא ליד

13. N. Liphschitz, 'Timber Analysis of 'En Gedi Wooden Coffins: A Comparative Study', *ATIQTOT* 28, 1996, pp. 93-97 (להלן: ליפשיץ 1996). עיין שם, במיוחד עמ' 94.

14. N. Liphschitz, 'Wood Remains From Masada', *Masada IV the Yigael Yadin Excavations 1963-1965, Final Reports*, Jerusalem 1994, pp. 321-346.

15. ג' הדס, 'תישעה קברים מימי הבית השני בעין גדי', **עתיקות** 24, תשנ"ד, עמ' 1-75.

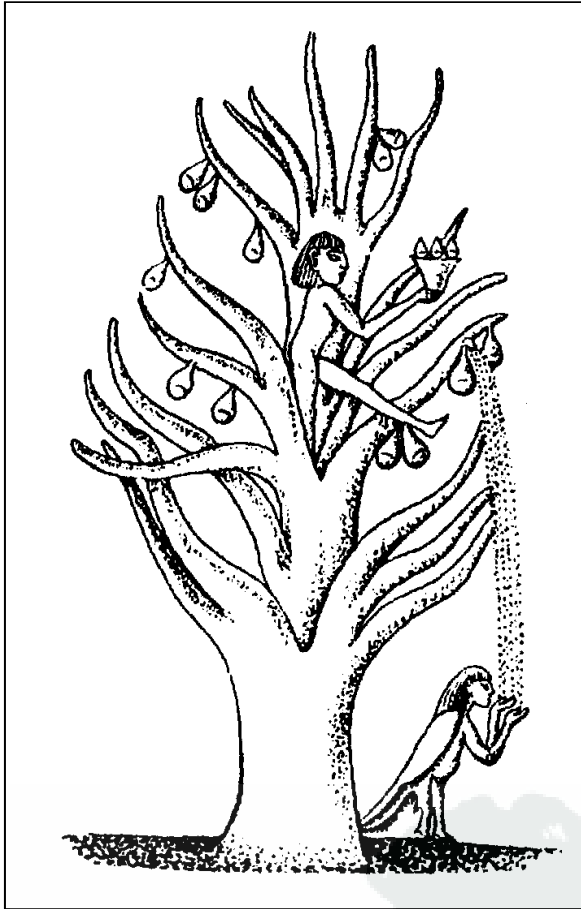
16. א' ורקר, 'זיהוי בוטאני של חומר עצי מחפירות עין גדי', בתוך: ג' הדס, 'תישעה קברים מימי הבית השני בעין גדי', **עתיקות** 24, תשנ"ד, עמ' 69-72 (ועיין במיוחד עמ' 72); ליפשיץ 1996, עמ' 96-95.

17. ר' אברהם בן מרדכי הלוי שחי במצרים במחצית המאה השבע עשרה מציין את השימוש בשקמה: "והנה המומיא, עושין לה סמים ומשיחות וכורכין את המת במטלאות ובגדים ומניחין אותם בארונות של עץ שקמה שאינו שולט בהם רקב" (שו"ת גינת ורדים, חלק יר"ד, א, ד). גליל תשכ"ו, עמ' 311; ליפשיץ 1996, עמ' 96; נ' הראובני, **שיח ועץ במורשת ישראל**, גבעתיים 1984, עמ' 101 (להלן: הראובני 1984); פליקס תשנ"ד, עמ' 165. נ' הראובני מציין שארץ מצרים נקראה ארץ השקמה, כמו ארצות אחרות שנקראו על שם צמחים המאפיינים אותן, דוגמת האי כפתור שנקרא על שם הכפתורים שנוצרו בצמח ממיני *Salvia*. לתופעה זו ראה: א' ראובני, 'כפתור המנורה והתפוחים הכרתיים', **לשונו** א, תרפ"ח-תרפ"ט, עמ' 52.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

ביטוי באופנים שונים, בהם גם בציור קיר עתיק ממצרים הקדומה שבו ניתן להבחין ברוח המת הגומעת נוזל (שרף?) מעץ השקמה (ראה איור מספר 1).¹⁸

הנה כי כן, לשקמה נודע קשר ישיר עם מוות דווקא במצרים. אין להוציא מכלל אפשרות שעין גדי, ששימשה מרכז לאיסוף אספלט מים המלח לצורך חניטה,¹⁹ ספגה השפעה ממצרים בכל הקשור לאופן הקבורה.



איור מספר 1: תבליט מקבר של אציל מתבי (לוקסור) שבמצרים העתיקה.

18. 'השקמה היתה מקודשת לאיזיס אלת החכמה ולנפיס (Nephtys) אלת הדמדומים המגינה על המתים. לפי אמונת המצרים, ניצבה השקמה בכניסה לשאול והגישה לנשמות הנפטרים העוברות על פניה מאכל ומשקה. בתחריט הקדום נראה עץ השקמה נושא פירות, ומימין היצור דמוי הצפור - נשמת הנפטר השותה מן החלב של העץ' (גליל תשכ"ו, עמ' 311).
19. ש' אביצור, אדם ועמלו - אטלס לתולדות כלי עבודה ומתקני יצור בארץ ישראל, ירושלים תשל"ו, עמ' 121; א' רז, ספר ים המלח, ירושלים 1993, עמ' 186-189.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

עמוס הנביא ועצי השקמה במדבר המזרחי

האפשרות של גידול שקמים בעין גדי מחזירה אותנו לשאלת השקמים של עמוס: "ויען עמוס ויאמר אל אמציה לא נביא אנכי ולא בן נביא אנכי כי בוקר אנכי ובולס שקמים" (עמוס ז', יד). חוקרים ופרשנים שונים של הפסוק לא התעלמו מההיבט הגאובוטני שלו, ובקראם את הפסוק המפורסם מספר עמוס המתייחס למקצועו של הנביא: **'...בולס שקמים'**, התלבטו לגבי המיקום הגאוגרפי של אותן שקמים שעמוס עסק בבליטתן.²⁰ ההתלבטות עולה, כיוון שעמוס לא חי באזור 'קלסי' של גידול עצי שקמה, המוגבלת לאזורים נמוכים וחמים יותר, כפי שציינו למעלה. חוקרים שונים הציעו הצעות שונות לפתרון השאלה. נמנה כמה מהן: ע' חכם גורס שמדובר בעצי שקמים שגדלו באזור השפלה.²¹ נ' רוזל וז' ויסמן הציעו לפנות מזרחה דווקא ולמצוא שם את אזור גידול השקמים, אך נמנעו מזהויה הסביבה המדויקת.²² י' גליל טוען שיש אפיקי גאיות נמוכים ממזרח לתקוע שניתן לגדל בהם שקמים.²³ נ' הראובני שיער שעמוס עסק בבליטת שקמים עם אנשי בנימין באזור יריחו.²⁴ י' פליקס סבור שהשקמים גדלו באזור המעינות בסביבות ים המלח, באזור עין פשחה.²⁵

מנקודת ראות גאוגרפית גרידא נראה הגיוני לאתר את מקום שקמיו של הנביא עמוס באזור הנמצא ממזרח למקום מושבו וקרוב אליו יחסית - אזור עין גדי.²⁶ הרקע והאופי של עיסוקו של עמוס מצביעים על הצורך בהפניית המבט מזרחה ולא מערבה בעת הניסיון להצביע על מיקום גידולן של השקמים של הנביא, כיוון שעיסוק בבקר וברעיית צאן התקיים באזור ספר המדבר, על פי מקורות רבים

20. לא נעסוק כאן בהצעות שהציעו חוקרים שונים שעמוס עסק בבליטת פרי של עץ אחר ולא דווקא של עץ השקמה, כמו שהציע אשבל (ד' אשבל, 'הערות לנבואות עמוס', **בית מקרא** יא/א-ב, תשכ"ו, עמ' 103-107, ובמיוחד עמ' 105), או שבליטת שקמים היא תיאור לשוני שמשמעותו כינוי גנאי בפי ההמון (א' כהן, 'שימושי לשון בספרי נביאים', **בית מקרא** יא/א-ב, תשכ"ו, עמ' 123-126, ובמיוחד עמ' 125).

21. ע' חכם, 'ספר עמוס', **תרי עשר עם פירוש 'דעת מקרא'** א, ירושלים תשמ"ז, עמ' ס, הערה 19; י' ברסלבי, 'עמוס - נוקד, בוקר ובולס שקמים', **בית מקרא** יב, תשכ"ז, עמ' 87-101 (להלן: ברסלבי תשכ"ז).

22. נ' רוזל וז' ויסמן, **ספר עמוס, עולם התנ"ך, תרי עשר** א, תל אביב 1994, עמ' 178.

23. גליל תשכ"ו, עמ' 316; י' ויץ, 'עמוס - נוקד, בוקר ובולס שקמים (הערות)', **בית מקרא** יג/ב, תשכ"ח, עמ' 141-144.

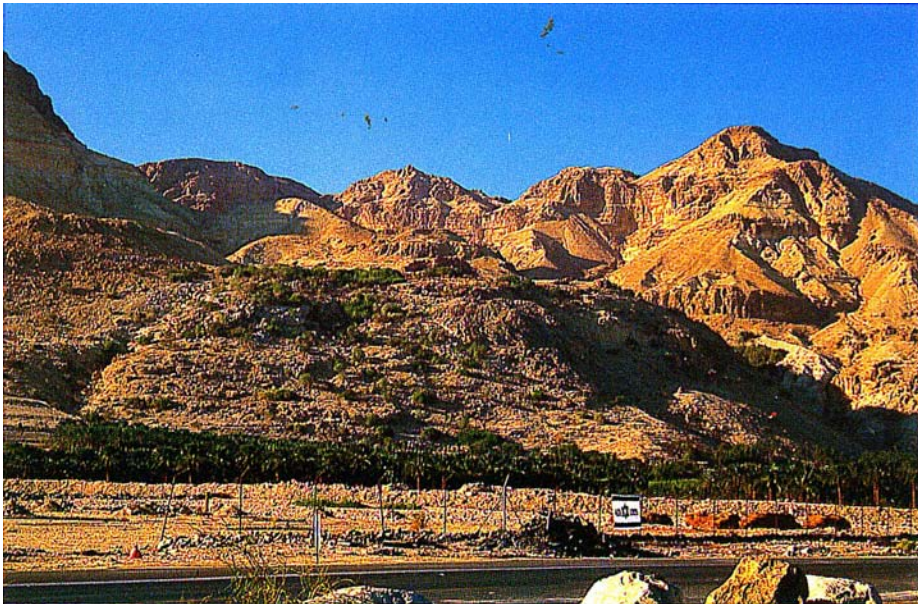
24. הראובני 1984, עמ' 94-95.

25. פליקס תשנ"ד, עמ' 161 והערה 7.

26. הרעיון להציע את אזור עין גדי כמקום בליטת השקמים, ללא ההנמקות שאביא בהמשך, עלה לראשונה, עד כמה שידעתי מגעת, על ידי זלין שמזכיר ברסלבי (ברסלבי תשכ"ז, עמ' 101, הערה 42).

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

וממצאים ארכאולוגיים שלא כאן המקום לפרטם. לענייננו חשוב להדגיש את דבר קיומה של דרך ישראלית חשובה שקישרה את אזור תקוע עם אזור עין גדי,²⁷ ואין זה מן הנמנע שעמוס יכול היה לעשות את דרכו בפרק זמן קצר לאורך הדרך לעין גדי. אם הממצאים שציינו למעלה, שחלקם מתקופת הבית השני, רומזים לגידול שקמים באותה העת בעין גדי, ומתוך הנחה סבירה שבתקופת המקרא הנוף הטבעי באזור עין גדי היה כמו בתקופת הבית השני, לא נהיה לדעתי רחוקים מן האמת אם נאמר שעמוס הנביא רעה את צאנו ובקרו בספר המדבר ועסק בבליסת שקמים בנאת עין גדי (ראה איור מספר 2). בשתי המלאכות יכול היה הנביא עמוס לעסוק במקביל באותו אזור, המרוחק מתקוע רק מספר שעות הליכה בדרך המחברת את תקוע עם עין גדי.



איור מספר 2: נאת עין גדי - אזור המדרגות החקלאיות שמתחת למעיין עין גדי. ייתכן שבאזור זה גדלו בעבר עצי שקמים (צולם על ידי המחבר).

27. ד' עמית, 'דרך קדומה מהר חברון לעין גדי', **ארץ ישראל** כג (ספר אברהם בירן), ירושלים תשנ"ב, עמ' 345-362.